

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ТЕРМИН ЖАСАУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

Жантөреева Дариға Нұрбергенқызы
Әл-фараби атындағы ҚазҰУ-нің магистрі
Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану үдерісі жағдайында ғылым мен технологияның қарқынды дамуы терминологиялық жүйенің сапалық жаңаруын талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, терминологиялық сөздік қор қоғамның ғылыми, мәдени және зияткерлік әлеуетін айқындайтын маңызды лингвистикалық көрсеткіштердің бірі. Термин ғылым мен білімнің негізгі құралы ретінде ұғымдарды дәл, жүйелі және бірізді атауға қызмет етеді.

Аталған мақалада түркі тілдерінде термин қалыптастырудың тәсілдері кешенді түрде қарастырылып, түркі тілдеріндегі қолданыс ерекшеліктері салыстырмалы түрде сипатталады. Зерттеу нәтижелері түркі тілдеріндегі терминжасамның тарихи, әлеуметтік және тілдік факторлармен тығыз байланыста дамиды делі әрі динамикалық үдеріс екенін дәлелдей отырып, ортақ әрі үйлесімді терминологиялық кеңістік қалыптастырудың ғылыми негіздерін айқындайды. Мақала материалдары түркі тілдерінің терминологиясын жүйелеу мен ұлттық ғылыми лексиканы дамыту бағытындағы зерттеулер үшін теориялық және практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: терминология, термин жасау, түркі тілдері, семантикалық тәсіл, калька, кірме сөздер.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, жаһандану үдерісінің күшеюі және халықаралық ғылыми коммуникацияның кеңеюі терминологиялық жүйенің ғылыми тұрғыдан жүйелі қалыптасуын талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, терминология тіл білімінің маңызды салаларының бірі ретінде ғылыми ұғымдарды дәл, бірізді әрі түсінікті түрде атауды қамтамасыз ететін негізгі құрал болып табылады. Әсіресе өзара тарихи-мәдени және тілдік сабақтастығы бар түркі тілдері үшін ортақ әрі үйлесімді терминологиялық жүйе қалыптастыру мәселесі өзекті сипатқа ие [1].

Түркі тілдерінде термин қалыптастыру үдерісі ұзақ тарихи даму жолынан өтіп, әр кезеңде әртүрлі әлеуметтік-саяси және тілдік факторлардың ықпалында қалыптасты. Бір жағынан, тілдің ішкі мүмкіндіктеріне сүйенген төл терминжасам тәжірибесі дамыса, екінші жағынан, өзге тілдерден енген кірме терминдер арқылы сөздік қорды толықтыру үрдісі қатар жүрді. Бұл жағдай термин жасау тәсілдерінің негіздерін кешенді түрде қарастыруды қажет етеді.

Мақалада түркі тілдерінде термин қалыптастырудың ғылыми әдістемелік негіздері талданып, терминжасамның ішкі және сыртқы көздері, семантикалық, морфологиялық, калька жасау тәсілдерінің ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар түркі халықтарының тарихи-мәдени сабақтастығы мен тілдік ортақтықтары негізінде ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастырудың мүмкіндіктері қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде терминдендіру мәселелері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, С.Жиенбаевтың еңбектерінен бастау алады. Терминдердің морфологиялық, синтаксистікжәнесемантикалықдеңгейлердежасалутетіктерін жан-жақты жүйелеп қарастырған зерттеушілер қатарына Ш. Біләлов (1997), Н.Оралбай (2001), Ш.Құрманбайұлы (2005, 2014) және өзге де ғалымдар жатады. Ал қазақ тіліндегі терминжасам үдерісін ғылыми тұрғыдан талдап, терминология мәселесін ұлттық дүниетаныммен, тілдік сана және мәдени құндылықтармен сабақтастыра зерттеген қазақстандық ғалымдар қатарында Ө.Айтбаев (2007), Е.Әбдірәсілов (2007), Э.Оразалиева (2007), Б.Қалиұлы (2008), Ж.Манкеева (2008), Р.Сыздық (2009) атап өтіледі.

Басқа түркі тілдеріндегі терминжасам мәселелерін зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектері де айрықша маңызға ие. Атап айтқанда, түрік тіліндегі терминология мен тіл реформасы мәселелерін З. Коркмаз, Д.Аксан, Г.Льюис, М. Кахраман, М.Каплан еңбектерінде талданған. Сонымен қатар түркі тілдерінің жалпы терминологиялық жүйесін, терминдердің қалыптасу заңдылықтарын және тілдердің

өзара ықпалын Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Р.А.Будагов, Б.А.Серебренников сынды ғалымдар түркітану және жалпы тіл білімі аясында қарастырған [2]. Аталған зерттеулер түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісінің ортақ заңдылықтары мен ғылыми әдістемелік негіздерін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері. Мақалада түркі тілдеріндегі термин қалыптастырудың ғылыми әдістемелік негіздерін айқындау мақсатында түрлі дереккөздер пайдаланылды. Негізгі материал ретінде ретінде түркі тілдеріндегі терминжасам мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, терминологиялық сөздіктер, ғылыми мақалалар, сондай-ақ тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ, әзербайжан және түрік бұқаралық ақпарат құралдарында қолданысқа енген терминдер алынды. Сонымен қатар қазақ және басқа түркі тілдеріндегі байырғы лексиканың терминдену үдерісін сипаттайтын тілдік деректер зерттеу материалы ретінде пайдаланылды.

Зерттеу барысында сипаттамалы-талдау әдісі негізгі тәсіл ретінде қолданылып, терминжасам әдістері жүйелі түрде қарастырылды. Семантикалық талдау әдісі арқылы жалпы халықтық лексика құрамында болған сөздердің жаңа терминологиялық мағынаға ие болу жолдары айқындалды. Салыстырмалы-тарихи әдіс түркі тілдеріндегі терминжасам тәжірибесін өзара салыстыра отырып, ортақ заңдылықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Сондай-ақ калькалау тәсілі арқылы жасалған терминдерді талдау үшін құрылымдық және функционалдық әдістер қолданылып, олардың қалыптасу ерекшеліктері мен қолданыс аясындағы белсенділігі анықталды. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу барысында терминдердің қолданыс жиілігі мен семантикалық өзектілігін айқындауға бағытталған контекстік талдау әдісі пайдаланылды.

Қолданылған әдістер жиынтығы түркі тілдеріндегі терминжасамның ғылыми-әдістемелік негіздерін кешенді түрде сипаттауға және ұлттық лексиканың терминологиялық қорды толықтырудағы рөлін айқындауға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Ғалымдар түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісін екі негізгі бағытқа бөліп қарастырады. Біріншісі – тілдің ішкі мүмкіндіктері негізінде жүзеге асатын терминжасам, яғни жаңа терминдердің тілдің өз ішкі мүмкіндіктерін барынша толық пайдалану арқылы қалыптасуы. Екіншісі – терминологиялық қордың кірме сөздер есебінен толықтырылуы. Мұндай жағдайда ғылым мен техника салаларында пайда болған жаңа ұғымдар өзге тілдерден қабылданып, түркі тілдерінің фонетикалық және морфологиялық заңдылықтарына сәйкес бейімделеді. Кірме терминдер халықаралық ғылыми қауымдастықпен өзара ықпалдастық орнатуға, сондай-ақ жаңа ғылыми-техникалық ұғымдарды дәл әрі жедел атауға мүмкіндік береді [3,17].

Түркі тілдерінің сөздік қоры тілдің ішкі ресурстары есебінен толықтыруды терминолог-ғалымдар **«семантикалық тәсіл»** деп те атайды. Тілдің ішкі ресурстары дегеніміз – ғасырлар бойы жалпы халықтық және әдеби тіл құрамында қолданылып келген төл сөздердің арнайы қызметке көшуі, яғни олардың терминологиялық қызметке бейімделуі. Осылайша, мұндай сөздер нақты номинативтік мағынасының күшеюі арқылы белгілі бір ғылым саласында қолданыс тауып, арнайы лексикалық қабатты құрайды. Бұл үдерісте сөз мағынасының әрі кеңеюі, әрі тарылуы сияқты құбылыстар қатар байқалады. Ғалымдардың дәлелдеуінше, мұндай құбылыс қоғам қарқынды дамыған кезеңдерде айқын көрініс береді.

Мәселен, академик Ө.Айтбайұлы бұл үдерісті **«халықтық лексиканың терминденуі»**, **«лексика-семантикалық тәсіл»**, **«жалпы қолданыстағы сөздерге терминдік мағына телу»**, **«ұлттық сөздерді жаңа сапада қолдану»**, **«сөз мағынасының өзгеруі»** деп те атауға болатынын көрсетеді [4, 105].

Семантикалық тәсіл өз ішінде бірнеше топқа бөлінеді: бұған морфологиялық жолмен, яғни түбір сөздерге түрлі жұрнақтар мен қосымшалар жалғау арқылы жасалған жаңа сөздер; сөз тіркестері түрінде қалыптасқан атаулар; бұрын архаизм ретінде қолданыстан шығып қалған лексемалардың

қазіргі заман талабына сай қайтадан өзектілікке ие болуы; мағыналық дамуы арқылы пайда болған сөздер мен тіркестер; жалпыхалықтық ауызекі тіл негізінде жасалған жаңа лексикалық бірліктер; ономастикалық бірліктерге сүйене отырып жасалған сөздер мен тіркестер, сондай-ақ басқа тілдердегі терминдерді сөзбе-сөз аудару арқылы, яғни калька жасау жолымен қалыптасқан жаңа атаулар жатады.

Осылардың ішінде ең көп кездесетіні калька әдісі. Академик **Ә.Қайдар** атап өткендей: «*Калька әдісі – термин жасауда жетекші әрі аса өнімді тәсіл*» [5, 177].

Алайда академик **Ө.Айтбайұлы** барлық сөздер мен сөз тіркестері калькалануға бірдей қабілетті бола бермейтінін атап өтіп, калькалау үдерісінің ерекшеліктерін түсіндіруге ерекше назар аударады. Біріншіден, калькаланатын сөздің семантикалық құрылымы айқын әрі нақты болуы тиіс. Яғни сөздің **ішкі формасы, уәжділігі және негіздемесі** болуы қажет.

Орта Азия мен Оңтүстік Кавказдағы түркі тілінде сөйлейтін мемлекеттер 1991 жылы өз тәуелсіздіктерін жариялағанымен, 70 жылға созылған социалистік өткеннің әсерінен аталған елдердің байланыс арналары, экономикасы, өнеркәсібі, көлік жүйесі мен білім беру салалары КСРО-ның идеологиялық ұстанымдарына сәйкес қалыптастырылып, Ресейге тәуелді күйге түскен еді. Бұл кезеңде терминологиялық қор жасанды жолмен, сыртқы ықпалмен қалыптасып, көп жағдайда ұлттық тілдің ішкі заңдылықтары ескерілмеді [5].

Аталған тарихи-әлеуметтік жағдай тілдік жүйеге, әсіресе терминологиялық қорға тікелей әсер етті. Кеңестік кезеңде ғылыми, әкімшілік және қоғамдық-саяси салаларда үстем болған орыс тілі жаңа ұғымдарды атаудың негізгі көзіне айналып, ұлттық тілдерде терминжасам көбіне аударма және калькалау тәсілдері арқылы жүзеге асырылды. Бұл үдеріс бір жағынан жаңа ұғымдарды жедел енгізуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан терминдердің құрылымында орыс тілінің

модельдері басымдық алуына әкелді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің терминологиялық қорында орыс тілінен тікелей немесе сөзбе-сөз аудару арқылы жасалған калька-терминдер кеңінен қалыптасты.

орысша	қазақша	қырғызша	өзбекше	әзірбай-жанша	түрікмен-ше
свободная экономи- ческая зона	еркін эконо- микалық аймақ	эркин эконо- микалық аймақ	erkin iqtisodiy zona	azad iqtisadi zona	erkin ykdysady zona
чистая прибыль	таза та- быс	таза кире- ше	sof foyda	xalis mәnfәәt	arassa girdeji
движимое имуще- ство	жылжы- малы мүлік	кыймыл- дуу мүлк		daşınan әmlak	hereketli emlāk
недвижи- мое иму- щество	жылжы- майтын мүлік	кыймыл- сыз мүлк	ko‘chmas mulk	daşınmaz әmlak	hereketsiz emlāk
миротвор- ческие силы	бітімгер- лік күштер	тынчтык- ты сактоо- чу күчтөр			
видеона- блюдение	бейне- бақылау	виде- окөзөмөл			wideo gözegçilik
человек с ограни- ченными возмож- ностями	мүмкінді- гі шекте- улі адам	мүмкүн- чүлүгү чектелген	imkoniya	mәhdud imkanlı şәxs	
одно окно	бір терезе	бир терезе	bir darcha	bir pәncәрә	bir penjire
телефон доверия	сенім те- лефоны	ишеним телефону	ishonch telefoni	etimad telefonu	ynam telefoni
видеоза- пись	бейнежаз- ба	видео жазуу	video yozuv	video yazı	wideo ýazgy
видео- пленка	бейнета- спа	видео тасма	video lenta	video lent	wideo lenta

большой экран	үлкен экран	чоң экран	katta ekran	böyük ekran	uly ekran
------------------	----------------	-----------	----------------	----------------	-----------

1-кесте

Калька жасау әдісі арқылы термин қалыптастыру түрік тілінде де кеңінен қолданылады. Егер жоғарыда көрсетілген тілдер орыс тілінің ықпалына ұшыраған болса, түрік тілі ұзақ уақыт бойы араб, парсы, итальян, грек, француз, ағылшын, оңтүстік славян және басқа да еуропалық тілдердің әсерінде болды. Калькалау факторына ең алдымен **техникалық және ғылыми терминдер** көбірек ұшырады: **1933 жылдан кейін пайда болған жаңа сөздердің басым көпшілігі толық немесе жартылай калька жасау әдісімен аударылған терминдер** [6, 144].

Түрік тіліндегі терминжасам тәжірибесінде де калька тәсілі шетелдік ғылыми және қоғамдық-саяси ұғымдарды ұлттық тілдің құрылымына бейімдеп қабылдаудың тиімді жолы ретінде кеңінен қолданылады. Соның нәтижесінде халықаралық ғылыми айналымда орныққан бірқатар терминдер түрік тілінде сөзбе-сөз аудару арқылы қалыптасып, әртүрлі салада тұрақты қолданысқа енді. Осындай калька тәсілімен ағылшын тілінен түрік тіліне енген терминдерге төмендегілерді жатқызуға болады: *kedigözü – cat’s eye, düğüm teorisi – knot theory, solucan deliği – wormhole, altın oran – golden ratio, yıldız kümesi – star cluster, muz cumhuriyeti – banana republic* [7].

Байырғы лексикалық қордан шыққан, белгілі бір кезеңде қолданыс аясы тарылған сөздердің қайта жанданып, терминологиялық сипат алуы әзербайжан тілінде де көрініс табуда. Мәселен: *bölük – бөлім, civar – шек, маңай, önəm – маңыз, yasaq – тыйым, suc – күнә, özəl – жеке, арнайы, başqaq – басшы, bulmaq – табу* [8, 23].

Ескі лексикалық қордың қайта жанданып, жаңа терминологиялық мағынаға ие болуы түрік тілінде де айқын

байқалады. Мәселен, **saydamlık** (жариялылық), **duyarlılık** (сезімталдық, әлеуметтік жауапкершілік), **yurttaşlık** (азаматтық), **toplumsallık** (қоғамдық сипат), **yetkinlik** (құзыреттілік), **özgürlük** (еркіндік), **eşitlik** (теңдік), **bağımsızlık** (тәуелсіздік) сияқты сөздер қоғамдық-саяси және әлеуметтік дискурста терминдік мәнге ие болды [8, 2].

Сондай-ақ ресми-іскери және құқықтық салада бұрын жалпы қолданыста болған **yasa** (заң), **yargı** (сот), **yürütme** (атқарушы билік), **yasama** (заң шығарушы билік), **görev** (міндет), **yetki** (өкілеттік) атаулары терминологиялық жүйеде орнықты. Әскери және тарихи-мәдени салада **ordu** (әскер), **asker** (сарбаз), **albay** (полковник), **tören** (салтанат), **tanıtım** (таныстырылым), **sunum** (презентация) сияқты байырғы сөздер мағыналық кеңею арқылы жаңа терминологиялық мағына арқалады [9].

Бұл деректер түрік тілінде де ұлттық лексиканың ішкі ресурстары терминжасамда белсенді пайдаланылып, заманауи ғылыми, саяси және қоғамдық ұғымдарды атауда тиімді қызмет атқарып отырғанын көрсетеді.

Түркі тілдерінде термин қалыптастырудың екінші жолы – кірме сөздер арқылы жүзеге асатын терминжасам үдерісі. Бұл жағдайда ғылым, техника және қоғамдық-саяси салаларда пайда болған жаңа ұғымдар өзге тілдерден қабылданып, түркі тілдерінің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық заңдылықтарына сәйкес бейімделеді.

«Бір тілден екінші тілге ауысатын сөздердің саны белгілі бір тілде аз да, көп те болуы мүмкін. Бұл сөздер өздері енген тілге оң немесе теріс ықпал етеді. Егер сөздер қажеттілік нәтижесінде еніп, тілдің сөздік құрамын байытса, бұл — оң ықпал болып саналады. Ал кірме сөздер қажеттіліксіз, мәжбүрлі түрде еніп, ұлттық сөздерді ығыстырып, олардың орнына қолданылатын болса, бұл – теріс ықпал. Мұндай жағдай ұзақ уақыт сақталса, тіл біртіндеп өзінің төл болмысын жоғалтып, бұзылу қаупіне ұшырайды» [10].

Сонымен қатар лексемалардың бір тілден екінші тілге ауысу үдерісі көбінесе асимметриялық сипатта болады. Бұл құбылыс донор тілдің әлеуметтік беделінің реципиент тілге

қарағанда жоғары болуымен түсіндіріледі. Яғни, қоғамда мәртебесі, ықпалы, қолданылу аясы кең тілден беделі төмендеу тілге сөздердің көбірек ауысуы байқалады. Кірме сөздердің пайда болуына төмендегідей ішкі тілдік факторлар да әсер етеді [11]:

а) сол ұғымды білдіретін төл сөздердің қолданыс жиілігінің төмен болуы;

ә) белгілі бір сөздің қолданылу аясының шектеулі болуы, соның салдарынан мағыналас

сөздерге деген қажеттіліктің туындауы;

б) белгілі бір затты немесе құбылысты атауда тілде атаудың болмауы;

в) қоғамда эвфемизмдерге, сондай-ақ эмоциялық-экспрессивтік бояуы бар лексикаға деген сұраныстың пайда болуы.

Түркі тілдеріне орыс тілінен енген кірме сөздерді олардың мағыналық сипатына қарай екі негізгі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа күнделікті тұрмыста қолданылатын, адамдардың тұрмыс-тіршілігімен, қоғамдық қатынастарымен және әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты тұрмыстық лексика жатады. Бұл қатарға үй шаруашылығы, киім-кешек, тамақтану, сауда-саттық, көлік және қызмет көрсету салаларына қатысты атаулар енеді. Мұндай сөздер, әдетте, ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылады және тілдік ортада тез бейімделіп, ұзақ уақыт бойы белсенді қолданыста сақталады.

Екінші топқа ғылым, өнеркәсіп, техника, саясат, экономика және білім беру салаларына қатысты терминологиялық лексика кіреді. Бұл сөздер көбіне ресми-іскери және ғылыми стильде қолданылады әрі халықаралық терминдер қатарына жатады. Аталған лексикалық бірліктер түркі тілдеріне негізінен орыс тілі арқылы еніп, әр тілдің фонетикалық, морфологиялық және грамматикалық нормаларына сәйкес бейімделген. Осы екі топтағы кірме сөздер түркі тілдерінің сөздік қорын байытып, олардың қоғамдық-мәдени дамуына қызмет етеді.

1920–1990 жылдар аралығында сөзжасам саласында терминдердің орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа шетел тілдерінен ену үдерісі ерекше қарқынмен жүрді.

Бұл кезеңде жаңа ғылыми, техникалық және қоғамдық-саяси ұғымдардың басым бөлігі ұлттық тілдерге орыс тілі дәнекер болған күйде қабылданды. Ал 1990 жылдан кейінгі кезеңде терминологиялық қорды толықтыруда Батыс Еуропа тілдерінен, әсіресе ағылшын тілінен енген сөздер басымдыққа ие бола бастады.

Түркі тілдеріне орыс тілі арқылы латын (2-кесте), ағылшын (3-кесте), неміс (4-кесте) және т.б. тілдерден шыққан сөздер енген.

Орыс тілі	Қазақ тілі	Әзірбайжан тілі	Өзбек тілі	Қырғыз тілі	Түрікмен тілі
академия	академия	akademiya	akademiya	академия	akademiya
акт	акт	akt	akt	акт	akt
аспирант	аспирант	aspirant	aspirant	аспирант	aspirant
ассистент	ассистент	assistent	assistent	ассистент	assistent
аудитория	аудитория	auditoriya	auditoriya	аудитория	auditoriya
глобус	глобус	qlobus	globus	глобус	globus
гонорар	гонорар	qonorar	gonorar	гонорар	gonorar
декан	декан	dekan	dekan	декан	dekan
диктатура	диктатура	diktatura	diktatura	диктатура	diktatura
диктор	диктор	diktor	diktor	диктор	diktor
директор	директор	direktor	direktor	директор	direktor
диссертация	диссертация			диссертация	
институт	институт	institut	institut	институт	institut
интонация	интонация	intonasiya	intonatsiya	интонация	intonasiya

2-кесте

орысша	қазақша	әзірбайжанша	өзбекше	қырғызша	түрікменше
клуб	клуб	klub	klub	клуб	klub
комбайн	комбайн	kombayn	kombayn	комбайн	kombayn
лифт	лифт	lift	lift	лифт	lift

митинг	митинг	mitinq	miting	митинг	miting
парк	парк	park	park	парк	park
фольклор	фольклор	folklor	folklor	фольклор	folklor
футбол	футбол	futbol	futbol	футбол	futbol
тоннель	туннель	tunel	tunnel	туннель	tunnel
рельс	рельс	rels	rels	рельс	rels

3-кесте

орысша	қазақша	әзірбай-жанша	өзбекше	қырғызша	түрікмен-ше
абзац	абзац	abzas	abzats	абзац	abzas
марка	марка	marka	marka	марка	marka
штат	штат	ştat	shtat	штат	ştat
бинт	бинт	bint	bint	бинт	bint
галстук	галстук	qalstuk	galstuk	галстук	galstuk
курорт	курорт	kurort	kurort	курорт	kurort

4-кесте

Түрік тіліндегі кірме лексиканың қалыптасу жағдайы басқа түркі тілдерінен ерекшеленеді. Мұның негізгі себебі – Түркия өзінің тәуелсіздігін XX ғасырдың басында иеленуі және соған байланысты тілдік даму жолының өзгеше арнада қалыптасуы. Түрік тілі ұзақ уақыт бойы тарихи кезеңдерге сәйкес араб, парсы, итальян, грек, француз, ағылшын, сондай-ақ оңтүстік славян және басқа да еуропалық тілдермен тікелей әрі үздіксіз қарым-қатынаста дамыды.

Осман империясы кезеңінде араб және парсы тілдері діни, ғылыми және әкімшілік салаларда жетекші орын алып, түрік тілінің лексикалық құрамына айтарлықтай әсер етті. Ал Жерорта теңізі аймағындағы сауда-саттық пен мәдени байланыстар нәтижесінде итальян және грек тілдерінен көптеген тұрмыстық және теңіз ісіне қатысты сөздер енді. Кейінгі кезеңдерде, әсіресе XIX–XX ғасырларда, Франциямен саяси және мәдени байланыстардың күшеюі француз тілінен енген әкімшілік, құқықтық және ғылыми терминдердің

көбеюіне себеп болды. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ағылшын тілінің ықпалы артып, ғылым, техника, экономика және ақпараттық технология салаларында жаңа лексикалық қабат қалыптасты.

1990-жылдардан кейін Түркияның басқа түркітілдес мемлекеттермен байланысы едәуір кеңейіп, өте жылы қарым-қатынастар орнады. Түркітілдес елдерде түрік сериалдарының көрсетілуі, түркітілдес мемлекеттерден студенттердің білім алу мақсатында Түркияға жаппай баруы, сондай-ақ түрік кәсіпкерлерінің бизнес дамыту үшін түркітілдес елдерге баруы – мұның бәрі түрік тілінің басқа түркі халықтарының тілдерімен байланысының күшеюіне себеп болды.

Осы кезеңде түркі тілдеріне түрік тілінен тек түрік тіліне тән сөздер ғана емес, сонымен қатар еуропалық тілдерден енген сөздер де ауысты. Бұл сөздер түркі тілдеріне тікелей түрік тілі арқылы, яғни оның ықпалымен енді. Х.Қасымова мұндай сөздерге *konsensus*, *lobbizm*, *status*, *menecer*, *valyuta*, *transfer*, *insident* (консенсус, лоббизм, статус, менеджер, валюта, трансфер, инцидент) сияқты мысалдарды келтіреді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін және түрік тілінен ауысуына байланысты бұл сөздер белгілі бір уақыт аралығында бұрыннан қолданылып келген баламаларымен қатар қолданыста болды. Қазіргі уақытта да көптеген түркі тілдерінде осы сөздердің екі нұсқасы қатар жұмсалып келеді [12].

Мысалы, әзірбайжан тілінде мынадай баламалар қолданылады: *anket* – *sorğu* (анкета), *konsulluq* – *səfirlik* (консулдық), *deputat* – *millət vəkili* (депутат), *effektli* – *təsirli* (тиімді), *nominasıya* – *ad* (номинация, атау), *struktur* – *quruluş* (құрылым), *kvorum* – *yətərsay* (кворум), *auksion* – *hərrac* (аукцион), *petrol* – *neft* (мұнай), *proyekt* – *layihə* (жоба), *tərcüməçi* – *çevrici* (аудармашы) және т.б [13].

Мұндай екі сөздің қатар қолданылуы қазақ тіліне де тән құбылыс. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін қазақ тіліндегі

көптеген кірме сөздер ұлттық баламалармен алмастырылды. Мәселен: *интернет – ғаламтор, клавиатура– пернетақта, балкон – қылтима, кредит – несие, цивилизация – өркениет, класс– сынып, финанс – қаржы, транспорт – көлік және т.б* [14].

Осылайша, түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісі күрделі әрі көпқырлы сипат алды. Бір жағынан, халықаралық ғылыми және қоғамдық кеңістікпен ықпалдасу нәтижесінде кірме терминдердің енуі күшейсе, екінші жағынан, ұлттық тілдердің ішкі мүмкіндіктеріне сүйенген баламалар жасау үрдісі қатар жүрді. Кірме атаулар мен төл баламалардың белгілі бір уақыт аралығында қатар қолданылуы терминологиялық жүйенің қалыптасу кезеңіне тән заңды құбылыс ретінде көрініс тапты. Бұл жағдай түркі тілдеріндегі терминжасамның біржақты емес, тарихи жағдайлармен, әлеуметтік қажеттіліктермен және тілдік саясатпен айқындалатын динамикалық үдеріс екенін көрсетеді.

Қорытынды. 1920–1990 жылдар аралығында терминжасам саласында негізгі үрдіс ретінде орыс тілінен және орыс тілі дәнекер болған өзге шетел тілдерінен сөз алу кеңінен орын алды. Бұл кезеңде жаңа ұғымдар мен ғылыми-техникалық атаулар көбіне тікелей немесе жанама түрде орыс тілі арқылы қабылданып отырды. Ал 1990 жылдан кейінгі уақыттан бастап тілдің сөздік құрамын толықтыруда Батыс Еуропа тілдерінен, әсіресе ағылшын тілінен енген терминдер жетекші орынға шықты. Сонымен қатар тілдің ішкі ресурстарын жаңғырту үрдісі күшейіп, бұрын архаизм ретінде қабылданған немесе ұзақ уақыт бойы қолданыстан тыс қалған сөздер қайтадан өзектеніп, жаңа мағына жүктемесіне ие болды. Нәтижесінде мұндай лексикалық бірліктер қазіргі тілдік қолданыста жиілігі жоғары, белсенді сөздер қатарына енді [15].

Жүргізілген зерттеу нәтижелері түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісінің тарихи, әлеуметтік және тілдік факторлармен тығыз байланысты күрделі құбылыс екенін көрсетеді. Терминологияның қалыптасуы мен дамуы

қоғамның ғылыми-техникалық, саяси және мәдени өзгерістерімен сабақтасып, әр кезеңде әртүрлі бағытта жүзеге асқан. Осы тұрғыдан алғанда, түркі тілдеріндегі термин қалыптастырудың ішкі және сыртқы көздерін айқындау тіл дамуының заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында түркі тілдеріндегі терминжасамның екі негізгі бағыты анықталды. Бірінші бағыт – тілдің ішкі мүмкіндіктеріне негізделген терминжасам. Бұл бағытта жалпы халықтық лексика құрамында болған байырғы сөздер семантикалық даму арқылы жаңа терминологиялық мағынаға ие болып, қоғамдық-саяси, құқықтық, әскери, мәдени және ғылыми салаларда белсенді қолданысқа енгені айқындалды. Қазақ, әзербайжан және түрік тілдеріндегі мысалдар ұлттық лексиканың ішкі әлеуеті жоғары екенін және оның заманауи ұғымдарды атауда тиімді қызмет атқара алатынын дәлелдейді. Байырғы сөздердің қайта жанданып, терминдік сипат алуы ұлттық тілдің өзіндік болмысын сақтауға және терминологиялық жүйенің табиғи жолмен дамуына ықпал етеді.

Екінші бағыт – кірме сөздер арқылы жүзеге асатын терминжасам үдерісі. XX ғасырдың басынан бастап, әсіресе 1920–1990 жылдар аралығында түркі тілдерінің терминологиялық қоры негізінен орыс тілі және орыс тілі арқылы енген шетелдік терминдер есебінен толыққаны анықталды. Бұл кезеңде калька жасау тәсілі жетекші орын алып, көптеген ғылыми, әкімшілік және қоғамдық-саяси ұғымдар сөзбе-сөз аудару арқылы қабылданды. Кеңестік кезеңдегі бұл үрдіс бір жағынан жаңа ұғымдарды жедел енгізуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан ұлттық тілдердің ішкі заңдылықтарының ескерілмеуіне алып келді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісі жаңа сипатқа ие болды. Батыс Еуропа тілдерінен, әсіресе ағылшын тілінен енген терминдердің саны артты, сонымен қатар ұлттық баламаларды жасауға деген ұмтылыс

күшейді. Бұл кезеңде калька әдісі түрік тілінде де, қазақ тілінде де белсенді қолданылып, халықаралық ғылыми кеңістіктегі ұғымдарды ұлттық тілдің құрылымына бейімдеп атаудың тиімді құралына айналды. Сонымен қатар кірме терминдер мен төл баламалардың қатар қолданылуы байқалып, бұл құбылыс терминологиялық жүйенің дамуындағы өтпелі кезеңнің көрінісі ретінде бағаланады.

Қорыта айтқанда, түркі тілдеріндегі терминжасам үдерісі бір ғана тәсілмен шектелмей, ішкі тілдік ресурстар мен сыртқы ықпалдардың өзара байланысы негізінде дамып отыр. Ұлттық лексиканы жаңғырту, калька жасау мүмкіндіктерін орынды пайдалану және кірме терминдерді тілдік заңдылықтарға сай бейімдеу – ортақ түркілік терминологиялық кеңістік қалыптастырудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Бұл бағыттағы жүйелі ғылыми зерттеулер мен үйлестірілген терминологиялық саясат түркі тілдерінің ғылыми әлеуетін арттырып, олардың халықаралық ғылыми коммуникациядағы рөлін күшейтуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Серебренников Б.А. Общее языкознание: формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. – 600 с.
2. Бисенгали А.З. Процесс терминообразования в казахском и турецком языках // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 6. – С. 96–99.
3. Марр Н.Я. Основные вопросы языкознания. – Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – Ч. 2. – 223 с.
4. Айтбаев О. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 248 б.
5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
6. Kahraman M. Türk terminolojisi ve klasik dönem // Türk Terminolojisi. – 2010. – № 3 (76). – S. 45–52.

7. Wiktionary. Turkish terms calqued from English [Электронды ресурс]. – URL: https://en.wiktionary.org/wiki/Category:Turkish_terms_calqued_from_English (қол жеткізілген күні: 19.12.2025).

8. Васильчева В.В. Реализация культурной специфики заимствований из тюркских языков // Вестник ТГГПУ. – 2011. – № 4 (26). – С. 167–172.

9. Dictionary of Linguistic Terms of Turkic Languages. – Astana: Türk Akademisi, 2024. – 520 p.

10. Крысин А.Н. К определению термина «заимствованное слово» // Развитие лексики современного русского языка. – М., 1965.

11. Кязымов И.Б. Принятая лексика на языке тюркских народов, завоевавших независимость. – Баку, 2004. – Т. 1. – С. 291–293.

12. Будагов Р.А. Язык в эпоху научно-технической революции // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1975. – № 2. – С. 6–12.

13. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. – Bakı, 2017.

14. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 160 б.

15. Махмудова Г.Ч. Процесс образования новых слов в тюркских языках в период независимости тюркоязычных государств // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – 2019. – № 1. – Т. 1.